

УДК 811.161.2'271.14

Прохоренко О.Ф.

КОМПЛЕКС МАЛОРОСІЙСТВА ЯК ПРИЧИНА ПОШИРЕННЯ СУРЖИКУ

У статті розглядається складне соціолінгвістичне явище, що отримало збірну назву суржику і проявляється у змішаному українсько-російському мовленні, в якому руйнується загальнонародна основа української мови, відтак – створюється сприятливий ґрунт асиміляційного процесу. Проаналізовано соціально-психологічну причину поширення суржику – комплекс малоросійства (за Є.Маланюком).

Ключові слова: мовна ситуація, суржик, літературна українська мова, комунікативна потужність мови, Євген Маланюк, комплекс малоросійства.

Постановка проблеми. Мовна ситуація в Україні складна. Русифікаційна політика, яка тривала близько 300 років і була дуже жорстокою, призвела до відчуження народу від власної культури, мови. Мова втрачала природну якість, натомість утворювався різновид мови, який дістав назву суржику. Дослідження суржику дасть можливість розкрити причини механізму згубного впливу мовної асиміляції на інтелектуальний і моральний стан суспільства та віднайти шляхи запобігання його поширенню.

Аналіз попередніх досліджень. Про специфічну для мовної ситуації України форму побутування мови написано чимало наукових і публіцистичних статей, які характеризують її сутність та природу (О.Сербенська, А. Окара, Л. Масенко, Л. Ставицька, В.Труб, Т.Возняк та ін.). Суржик як лінгвістичний феномен викликав неабиякий інтерес і серед зарубіжних лінгвістів. Так, проблему суржику розглядали американські вчені М.Флаєр, Л. Біланюк, А.Брацкі. У червні 2007 року в місті Ольденбург (Німеччина) відбувся перший міжнародний симпозіум, присвячений суржику та його аналогічному утворенню, яке побутує на території Білорусі, – трасянці. На цій конференції, де зустрілися вчені різних лінгвістичних шкіл, було узагальнено досвід вивчення мішаних україно-російських і білорусько-російських форм. Актуальні проблеми, які залишаються об'єктами дебатів після Ольденбурзької конференції, можна узагальнити так: лишається проблема термінологічного визначення: що саме розуміти під терміном суржик; визначення різновидів мовлення, які можна трактувати, як суржик; лінгвістичний аналіз і соціолінгвістична інтерпретація мовного матеріалу; виявлення причин, які призвели до виникнення суржику. Всі ці питання є взаємопов'язаними.

Л.Масенко у своєму, першому на Україні підручнику з соціолінгвістики, слушно зауважила про те, що, незважаючи на поступове накопичення наукових розвідок, присвячених суржикові, актуальним завданням лишається створення бази польових досліджень для його лінгвістичного опису. “Тільки наявність солідної бази записів зразків змішаного українсько-російського мовлення з різних регіонів України дасть достатні підстави для узагальнення дефініцій суржика, його лінгвістичних характеристик, виявлення регіональних та індивідуальних особливостей форм його побутування” [8, с.73].

До цього варто було б додати, що рамки лінгвістичного контексту для аналізованого феномена завузькі. Навряд чи знайдеться ще у філологічній і культурній комунікації термін, що викликав би стільки ж емоцій та оцінок (Андрусів С., Андрухович Ю., Ажнюк Б., Акинша К., Іванишин В., Каращук Г., О.Шумилов та ін.).

Одна з перших дослідниць суржику О. Сербенська, упорядник посібника “Антисуржик”, розвинула погляд Б. Антоненка-Давидовича на досліджувану субмову як zdeгpадовану під тиском русифікації форму українського мовлення, підкресливши, крім лінгвістичного, психологічний аспект його негативного впливу на свідомість. “Сьогодні слово “суржик”, – пише О. Сербенська, – почали вживати і в ширшому розумінні – як назву zdeгpадованого, убогого духовного світу людини, її відірваності від рідного, як назву для мішанини залишків давнього, батьківського, з тим чужим, що нівелює особистість, національно-мовну свідомість. ... Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітиву. Адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує. Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалась упродовж віків, загрожує змінити мову...” [2, с.7].

Мета статті. З’ясувати причини стійкості суржику, які лежать у лінгвістичній, психологічній та соціальній площинах і потребують глибокого вивчення з метою створення методик, здатних його заблокувати.

Щодо лінгвістичних причин, то вони – в існуючій мовній ситуації. Лариса Масенко, аналізуючи мовну ситуацію України, зазначає, що “неповнота побутування живих форм усного мовлення – соціолектів, сленгів, арго – в українських містах належить до найзагрозливіших для майбутнього української мови явищ” [11, с.96]. З цього приводу Юрій Шевельов у статті “Двомовність і вульгаризми” писав: “У сучасній Україні, як здається, власні українські арго відмерли, а інновації в сленгу позичаються майже автоматично з російської мови. Наприклад, в’язничний жаргон, навіть в українських противників радянської системи й домінації російської мови, типово «всесоюзний»...”. Вважаючи таку ситуацію небезпечною для розвитку мов, автор зазначає, що “жаргони й сленг є і віддавна були тим ґрунтом, звідки приходять живущі соки до даної мови, ґрунтом, де безперешкодно точиться її життя. Загальновідомо, що і сучасні романські мови постали з «вульгарної», а не нормативної латини” [12, с.11].

При неповноцінному функціонуванні українського слова в суспільному житті головною формою літературної мови стає писемна, що блокує рух, розвиток мови. Не підтримана постійною щоденною реалізацією в усному спілкуванні мова дедалі більше “мумізується” (Л. Масенко), замикається в собі, втрачає здатність реагувати на живу реальність. Отже такі форми побутування мови, як сленг і жаргони необхідні для повноцінного життя кожної мови, для її престижності в молодіжному середовищі. Тому став на часі словник “Український жаргон”, укладений Лесею Ставицькою. Він містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень і віддзеркалює соціостилістичну повноту та розмаїття української мови. У словнику зібрано сучасну жаргонну лексику різнотипного соціального походження, а також лексику розширеного вживання, що поповнила (жаргонізовану) розмовну мову [9, с.19].

До цього в Україні були видані майже аматорські лексикографічні видання, недоступні широкому загалу через дуже малі тиражі (Перший словник українського молодіжного сленгу / укл. Світлана Пиркало. – К., 1999; Словник жаргону злочинців / упор., передмова О.І. Поповченка. – К. : ТОВ “Оберіг”, 1996). Звичайно, цих видань замало для зміцнення комунікативної потужності української мови, та, як сказав один з рецензентів словника українського жаргону, “крига скресла, ... а льодохід тільки почався”.

Щодо психологічних і соціальних причин поширення суржику, то, як показали результати всеукраїнського опитування, проведеного в рамках проекту INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» [10, с.320], кількість суржикомовних осіб прямо пропорційна кількості людей, які у повсякденному житті використовують обидві мови – українську і російську. Отже, перемінне використання в побуті двох мов – української і російської – сприяє поширенню суржику.

Важливо підкреслити, що, за даними соціолінгвістичного опитування, “до білінгвів різного типу належать переважно українці, тоді як в мовній поведінці росіян кодові перемикавання не властиві” [7, с.5]. Це підтверджують і дані опитування: використання суржику у 2003 році зафіксоване “у майже 14 % етнічних українців, тоді як серед етнічних росіян носії суржику становлять лише 5 %, а серед представників інших етнічних груп – від 5 % до 10 %” [11, с.11-12]. Мовний конформізм українців, їхня звичка підпорядковуватись російськомовним партнерам під час комунікації став масовим явищем, яке виразно виявляють соціологічні дослідження мовної поведінки київської молоді у ситуаціях неформального міського спілкування. Опитування засвідчує, що київська молодь, як і старше покоління, перебуває під впливом пропагованої в радянський час тези про “гармонійність” російсько-української двомовності. Так, вважаючи Київ двомовним містом (близько 50% опитаних), молоді люди впевнені, що ця ситуація типова для цивілізованого світу. Тільки близько 17% опитаних думають, що в більшості європейських країн поширена одна національна мова, тоді як 71% впевнені,

що там вживається декілька мов [4, с.85]. Євген Маланюк у статті “Малоросійство” писав, щодо подібних явищ: “в нормальній, незмалоросійщеній психіці кожного сина народу існують своєрідні “умовні рефлекси” національного інстинкту: чорне — біле, добре — зле, вірне — невірне, чисте — нечисте. Боже — диявольське. В малоросійстві ці рефлекси пригасають і слабнуть, часом аж до повного їх зникну” [4, с.220]. Де ж причини нашого конформізму, чи лише у нашій толерантності? Здається, причини лежать у глибинних ментальних структурах українського етносу, і одна з них – комплекс меншовартості, страх бути собою, що й проявляється в нашому малоросійстві. Шевченко перший вжив це слово, за його часів ще зовсім необразливе «(ще у 70-80 рр. його писали з великої букви: “Малоросіяне”), саме як слово ганьби й погорди. “А на Україну не поїду, цур їй, там сама Малоросія” – писав він в однім листі. Так Шевченко поставив діагнозу і сформулював національне каліцтво, якому пізніш Іван Франко дав максимально згущений і, фактично, властивий вираз в “На ріках вавилонських”:

*І хоч душу манить часом волі приваб,
Але кров моя – раб! Але мозок мій – раб” [5, с.218].*

Тому так актуально звучать слова Євгена Маланюка: “Може найважливішим з наших завдань, як національної спільноти, було, є і буде: пізнати себе” [6, с.85], адже встановлення діагнозу є початком лікування.

У своїх численних публіцистичних статтях та історіософських есеях, згодом зібраних у двотомній “Книзі спостережень”, Маланюк досліджував властивий багатьом українцям так званий “комплекс малоросійства”. Його прояви поет вбачав у переважанні у своїх співвітчизників чуттєвості над інтелектом, у браку відповідальності і дисципліни та у відсутності в них національної гідності і самоповаги. Критично оцінюючи малоросійство, Маланюк нещадний до української інтелігенції: “Малоросійство було завжди хворобою не лише півінтелігентською, але й – передовсім – інтелігентською, отже поражало верству, що мала виконувати ролю мозкового центру нації” [5, с.220].

Наголошував історіософ, що не слід плутати малоросійство з москвофільством, бо ж москвофільство на голову вище, оскільки є певним напрямом національної політики, а малоросійство – втеча і від політики, і від власне національного (при залишенні безпечних елементів етнографічного).

Може видатися, що малоросійство – передусім дистанціювання (навіть демонстративне) від етнографічної та професійної української культури. Утім, ознаки малоросійства пов’язані з перебуванням українця у світі не просто чужої, а й ворожої культурної домінації. Малоросійськість, отже, означає внутрішню налаштованість людини до постійної втечі від власного “Я”: малоросіяни демонструють ситуативно або більшу політичну і культурну “російськість”, ніж етнічно визначені представники народу, або (насамперед у періоди піднесення власне української культури) демонстративну, показну, “героїчно-страденницьку” українськість.

Малорос, за Маланюком, – “тип національно дефективний, скалічений психічно, духово, а – в наслідках, часом – і расово. На нашій Батьківщині, головнім історичнім родовищі цього людського типу, він набрав особливо патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б”. Малоросійство – то “неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це – національне пораженство, ... хитливість, зрадливість, зрада і агентурність” [5, с.223].

Виявляючи причини цієї хвороби, мислитель пише: “Державний устрій московської, згодом петербурзької, а від сорока літ знову московської імперії не знав, не знає і знати не хоче жодної особовости – ані особистої, ані суспільної, ані національної, ані територіальної, чи класової, і як результат – з’явлення типу не росіянина, а лише: малороса, мало поляка, мало сибіряка навіть...” [5, с.220].

Малоросійство, як показує досвід, одночасно плекається також систематичним впорскуванням комплексу меншовартости (“ніколи не мали держави”, “темне селянство”, “глупий хохол” і т. п.), насмішкуватого ставлення до національних вартостей і святощів. Це систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю.

Маланюк стверджує: “проблема українського малоросійства є однією з найважливіших, якщо не центральних проблем, безпосередньо зв’язаних з нашою основною проблемою – проблемою державности. Що більше: **це є та проблема, що першою встане перед державними мужами вже Державної України.** І ще довго, в часі тримання й стабілізації державности, та проблема стоятиме першоплянним завданням, а для самої державности — грізним мemento” [5, с.222].

Уже саме усвідомлення комплексу малоросійства – було б значним кроком вперед, і “лікувати” його треба на державному рівні, і цим, у першу чергу, мали б опікуватися, за словами Маланюка, “державні мужі”. Вже неодноразово висловлювалась думка: якби кожен з українських чиновників належно простудіював Маланюкову статтю “Малоросійство”, то це відчутно укріпило б їх державницьке мислення.

Малоросійство сприяло виникненню і поширенню суржику, проте, сьогодні можна говорити, що суржик сприяє укріпленню комплексу малоросійства. Суржик став мовою мільйонів людей, і тому емоційними вигуками ”Ганьба суржику!” справу не зрушимо. Погоджуємося з Тарасом Возняком, який поставив проблему суржику, що виникає внаслідок такої незбалансованої мовної ситуації, в контекст конкретного людського існування: “Принаймні навіть з чисто гуманних міркувань ми не маємо права відмахуватися від них і не бачити за ними проблем мільйонів людей, їх інакшого, у чомусь, можливо, збідненого, але для багатьох актуального і, можливо, єдиного світу. У суржиках українська мова, попри те, що вона не є такою далекою від російської, теж приховано існує, хоч багатьом і, можливо, справедливо, здається, що лише животіє” [3, с.160-161]. Суржикомовній

людині позбавитися російськомовного елемента важко, тому що змінити власний мовний світ – це самому до певної міри змінитися. З огляду на це принципи і методи викорінення суржику повинні бути якомога коректнішими.

Японія, яка після Другої світової війни, будучи переможеною, всі зусилля й фонди надала освіті, за кілька десятиріч стала однією з найрозвиненіших держав. Нині, зокрема, в Японії працює понад сто інститутів мови, у багатьох країнах функціонують спеціальні державні комітети, які виробляють тактику щодо найрізноманітніших питань життя і розвитку національних мов. Нам необхідні відповідні програми, державні структури, які би уважно вивчали, відповідно прогнозували, спрямовували розвиток і стимулювали життя мови.

Таким чином, важливими завданнями майбутньої гуманітарної політики України, передусім мовної, має стати підвищення престижу української літературної мови, пошук шляхів поширення української мови серед неофіційних сфер спілкування, що стане тим поштовхом, який спонукатиме молоде покоління вибирати її як основну у спілкуванні, а також створення навчальних методик, здатних заблокувати розростання й вплив суржику через систему освіти. Важливо не втратити саме сьогоднішній день, коли політично-соціальна ситуація цьому найбільше сприяє.

Ставши засобом щоденної побутової комунікації, літературна українська мова повноцінно функціонуватиме та консолідуватиме населення України, поступово витісняючи із свідомості народу комплекс малоросійства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. Страх перед мовою як психоконфлікт сучасного українця / С. Андрусів // Сучасність. – 1995. – №7-8. – С.150-158.
2. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити : посібник./ за заг. ред. О.Сербенської. – Львів : Світ, 1994. – 149 с.
3. Возняк Т. Тексти і переклади / Т. Возняк. – Х.,1998. – 345 с.
4. Залізняк Г. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній / Г. Залізняк, Л.Масенко. –К., 2001. – 58 с.
5. Маланюк Є. Малоросійство / Є. Маланюк // Книга спостережень. – К.,1995. – 223 с.
6. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк // Книга спостережень. – К.,1995. – 223 с.
7. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л.Масенко.— К. : ВЦ «Академія», 2004. – 163 с.
8. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики / Л.Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 246 с.
9. Ставицька Л. Передмова до другого видання / Л. Ставицька // Український жаргон : словник. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
10. Тарасенко Б. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу / Б. Тарасенко // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за

- ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 363 с.
11. Хмелько В. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності / В. Хмелько // Наук. записки НаУКМА. – К., 2004. – Т.32 : Соціологічні науки. – С.3-15.
12. Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризми (Дисиміляція плинних в українській літературній мові) / Ю.Шевельов // Видатний філолог сучасності (наукові виклади на честь 85-ліття Ю.Шевельова). – Х., 1996.

В статье рассматривается сложное социолингвистическое явление, которое получило собирательное название суржика и проявляется в смешанной украинско-русской речи, в которой разрушается общенародная основа украинского языка, следовательно, создается благоприятная почва для ассимиляционного процесса. Проанализировано социально-психологическую причину распространения суржика – комплекс малороссийства (по Е.Маланюку).

Ключевые слова: языковая ситуация, суржик, литературный украинский язык, коммуникативная мощность языка, Евгений Маланюк, комплекс малороссийства.

The article considers the complex sociolinguistic phenomenon, which has received the collective name of the «surzhyk» and is manifested in the mixed Ukrainian-Russian speech, which destroyed a nationwide basis of the Ukrainian language, therefore, creates favorable ground for the assimilation process. Were analyzed the socio-psychological reason «surzhyk» propagation, namely complex complex Malorossiya (by J.Malanuk).

Keywords: language situation, «surzhyk», literary Ukrainian language, the communicative power of language, Evgen Malanyuk, the complex Malorossiya.

УДК [316.276:159.922(=161.2)]:81'242

*Рак О. Ю.,
Гнатюк С. С.*

КОГНІТИВНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ МОВНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ (ІНТРОФОРМАЦІЙНИМИ МЕТОДАМИ)

*«Хто мови своєї цурається, хай сам себе стидається»
(Народне прислів'я)*

У статті розглянуто питання та проблеми мови у психології свідомості суспільства, а також показано когнітивно-психологічний механізм розвитку мовної національної свідомості методами інтроформації.